

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

1928

Поезії: Т. Осьмачка, С. Бен,
М. Сайко, Ю. Зоря.

Проза: М. Чернявський — *Під чорною корогвою*. К. Сенік — *На дачі*. М. Піонтковський — *Голод*. К. Берковичі — *Смерть Мурдо*. А. Вияснівський — *По Імеретії*.

Статті: А. Музичка — *Драматична творчість Л. Українки*. М. Осипів — *Мова фейлетонів О. Вишні*. В. Іллюченко — *Гоголь в Атонах*. А. Багрий — *Нова шевченківська збірка*. А. Розенберг — *Чернишевський і Плеханов*. О. Немеровська — *Проза сучасної Америки*. О. Оглоблін — *Проблема української економики*. О. Лозовий — *Нац. питання і кооп. на Україні*. П. Пожарський — *Робітнича кооперація України в умовах царської охрaнки*. С. Дзвінченко — *Буковина й захоплення її Румунією*. С. Марголін — *Анатоль Петрицький*. В. Ванченко — *Спогади укр. лицедія*.

№ 9-10

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Приймається передплату на 1928 рік на великий громадсько-політичний і літературно-науковий місячник

„ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

Редагують: В. Затонський (головн. редактор), В. Коряк, І. Кулик, М. Куліш, С. Пилипенко, М. Скрипник, П. Тичина, А. Хвиля, В. Юринець

Журнал виходить за найближчою участю: І. Айзенштока, Б. Антоценка-Давидовича, акад. Д. Багалія, М. Бажана, О. Білецького, О. Бургардта, Ю. Будяка, Д. Бузька, К. Буровія, О. Влизька, С. Вітика, В. Вразливого, В. Гадзінського, О. Гермайзе, А. Головка, М. Горбаня, М. Грінченка, Г. Гринька, О. Громова, В. Десняка, І. Дніпровського, М. Доленга, О. Донченка, О. Досвітнього, О. Дорошкевича, М. Драй-Хмари, К. Дубняка, Ю. Дубовика, Г. Епіка, Г. Єрофієва, Н. Забіли, Д. Загула, М. Зерова, П. Іванова, М. Івченка, М. Ірчана, М. Йогансена, Л. Кагановича, Я. Качури, Б. Коваленка, Г. Коляди, П. Козицького, Г. Коцюби, Г. Коваленка-Коломацького, О. Копиленка, Г. Косинки, С. Кравцова, О. Лана, Ів, Ле, А. Лейтеса, А. Любченка, Я. Мамонтова, М. Майського, Ю. Меженка, О. Мізерницького, І. Микитенка, В. Мисика, А. Музички, Т. Осьмачки, А. Панова, П. Панча, Г. Петровського, В. Підмогильного, Л. Піонтка, Е. Плужника, М. Плевако, В. Поліщука, Я. Полфіорова, М. Попова, М. Полоза, А. Річицького, М. Рильського, Н. Романович-Ткаченкової, Я. Савченка, І. Сенченка, М. Семенка, О. Снявського, М. Слабченка, Т. Слабченка, О. Слісаренка, В. Сосюри, Т. Степового, М. Сулими, Д. Тася, М. Терещенка, І. Ткачука, акад. Тутковського, П. Усенка, Д. Фельдмана, П. Филиповича, М. Філянського, Г. Хоткевича, П. Христюка, І. Цітовича, В. Чаплі, М. Чернявського, Л. Чернова, В. Чубаря, Ф. Шаковицького, А. Шамрая, І. Шевченка, Г. Шкурупія, А. Шмигельського, В. Яблуненка, М. Яворського, акад. Д. Яворницького, Б. Якубського, Ю. Яновського, В. Ярошенка та ин.

Редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Дрібні рукописи й вірші, не прийняті до друку, не зберігається, і з приводу їх редакція не листується.

Рукописи мусять бути надруковані на машинці й на одній сторінці аркуша.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ „ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“ № 11 (листопад 1928 р.)

ЛІТЕРАТУРНИЙ ВІДДІЛ:

І. Кулик: Балада про ката. Я. Мамонтів: Княжна Вікторія — п'єса. М. Доленго: Зелене тло — поезії. П. Капельгородський: Непорозуміння — повість. Л. Чернов: Дикунка в автомобілі. Майк Йогансен: Подорож ученого доктора Леонардо. Ів. Багрянний: Біля Дніпрових порогів. Альфред Нойес: Прийди до Кю. Раїса Азарх: Народження.

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИЙ ВІДДІЛ:

Вайскопф: Нова німецька поезія. М. Степняк: Історія тексту „Boa Constrictor“. Т. Ганжулевич: Погляди Л. М. Толстого на мистецтво. А. А. Сеїд-Заде: Боленштедт чи Мірза Шафі.

НАУКОВИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ВІДДІЛ:

Шаковицький: VI конгрес Комінтерну. С. Мазуренко: Політична еміграція в Парижі. В. Аверін: 50 років життя і 32 роки праці Г. І. Петровського. Проф. М. Лозинський: Боротьба за східню Галичину. В. Поліщук: Великий невидимий.

МИСТЕЦЬКИЙ ВІДДІЛ:

Є. Холостенко: 11 років радянської архітектури. Є. Кузмин: О. Мурашко. В. Ванченко: Спогади українського лицедія.

ХРОНІКА.

БІБЛІОГРАФІЯ.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 9—10

(66—67)



ВЕРЕСЕНЬ—ЖОВТЕНЬ

1928



ЗМІСТ

Стор.

М. Чернявський. Під чорною короговою	5
Т. Осьмачка. Данте	30
К. Сеник. На дачі	32
С. Бен. Радість	52
М. Сайко. На руднях „Марганець“	53
М. Сайко. Струни бджіл — об струни вітру	54
М. Піонтковський. Голод	55
Ю. Зоря. Я молодий	59
Конрад Берковічі. Смерть Мурдо	60
А. Вияснівський. По Імеретії	70
А. Музичка. Драматична творчість Л. Українки та її розуміння	84
М. Осипів. Мова фейлетонів Остапа Вишні	103
В. Іллюченко. Гоголь в Атенах	121
А. Багрій. Нова шевченківська збірка	133
А. Розенберг. Чернишевський і Плеханов	141
О. Немеровська. Проза сучасної Америки	152
Проф. О. Оглоблін. Проблема української економіки	165
О. Лозовий. Національне питання і кооперація на Україні	180
П. Пожарський. Робітнича кооперація України в умовах та освітленні царської охранки	196
С. Дзвінченко. Буковина й захоплення її Румунією	209
С. Марголін. Анатоль Петрицький	221
В. Ванченко. Спогади українського лицедія	226
Хроніка	242
Бібліографія	257
Серед книжних новин	287

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

ПІД ЧОРНОЮ КОРОГВОЮ

(кінець)

XX

Усім дуже вподобалось оповідання Подобине. І з приводу його почалось змагання, де зараз корінна Русь: на Україні, чи в Московщині?

Після довгих дебатів Подоба погодився, що корінь Руси таки на Україні, що українці старіші за московитів, але через те, на його думку, у вдачі їх менше енергії, більше пасивности.

Сперечались Подоба, Василь і Харитон. Якименко тільки коли-не-коли додавав слово до Василевого або Харитонового твердження. Васса й Люсі мовчали.

Скоро Якименко пішов кудись у темряву саду, а сперечання перейшло на інші теми. Вони були пекучі й болючі для Харитона, і він непомітно для себе цілком захопився суперечкою. Навіть немов помодшав від того. Люсі не зводила очей з його, більше відчуваючи серцем той біль, що чувся в його словах, ніж опановуючи розумом те, що він говорив.

— А все таки найголовнішу вагу має, — говорив він, — не національне й не соціальне питання, а основне й примарне: хто ми такі, ми, люди? Звідки прийшли й куди підемо? Коли стати на точку погляду позитивізму, то ми — звірі... краще мовити — блошиці якісь, що обліпили собою земну кулю. Набіжить колись якась комета, зробить огненну дезинфекцію, і ніякого сліду від нас не залишиться. На що ж тоді все, що ми маємо, над чим б'ємось, чого так болюче досягти хочемо?

— Звичайно, що все на світі тимчасове, — завважив Василь. — І має так само тимчасову вартість.

— А раз тимчасове, для мене воно, коли я маю дар сягати думкою в будучину й бачити „всі кінці кінців“, йому немає ніякої ціни.

— В чому ж по твоєму тоді вихід? — поставив питання Василь.

— Не знаю.

— У єдиному вічному абсолюті, — з патосом підвів брови Подоба. — Бог, ось тоді вихід. Але наше прокляття, друзі мої, в тому, що ми загубили шлях до його. В добу далекої туманної юности везли ми по морю буття дорогоцінний вантаж — ідею божества — і впустили його в глибину і вже знайти й підняти знов на поверх не можемо. Хіба не правда? Ви тільки пригадайте й подумайте.

— Зрозумійте, Вавиле Захаровичу, що ідея божества то тільки фікція, — переконано завважив Василь.

— Не ідея й не фікція,— гаряче спалахнув Подоба, а дійсний живий дух, початок і осередок життя.

— Немає духа. Наука не визнає його.

— Коли немає духа, то що таке тоді людина: просто якесь скопище бактерій, отих фагоцитів, лейкоцитів і іншої нечисти? Вони живуть у ній і вони ж її владики?

Тьху,— ось вам ота ваша наука. Людина була цілою і в собі певною, коли не знала її. Отой нащадок смолярів з Вербового Броду більше схожий на людину, ніж який-небудь сучасний інтелегент, що наука розпорошила його душу на пил нікчемний і віється той пил по світу за всіма вітрами й немає йому ніде ні притулку, ні спокою.

— Це все слова, від святих отців писані, а не факти,— кинув Василь.— А факт все-таки той, що матерія єсть основа всього сущого й що людина утворює релігію, а не релігія людину. Це вже давно сказав Маркс...

Люсі сиділа, спершись рукою на стіл і дивилась просто проти себе в п'ятому сади і їй здалось, що, коли Василь говорив останні слова, в темній алеї перебігла чиясь постать. Вона торкнула рукою Підгаєвського й поманила нагнутись до себе.

— В саду зараз, отам-о агент, що приїхав зо мною. Він тільки що перебіг алею,— сказала вона.

Підгаєвський мовчки покрутив головою. Він зовсім забув про його і брата не попередив. Йому було неприємно і якось не по собі. Він немов чогось злякався й не хотів сам собі у тому признатись.

— Маркс говорив одно, а Гете, теж людина не без мозку, друге,— гаряче продовжував суперечку Подоба.— Гете казав, що всі епохи, що в їх панувала віра, в якій-небудь формі, сяють і підносять дух і корисні для сучасників і нащадків. А навпаки, всі епохи, що в їх безвір'я, в якій-небудь формі, одержувало жалюгідні перемоги, хоча й би то вони тимчасово пишались в облуднім сяєві, для нащадків щезають без сліду. Він же сказав, що те, як ми уявляємо собі бога, зовсім не має ніякої ваги.

— Ні,— сказав Василь.— Тільки знання, тільки справжня наука зроблять людство щасливими.

— А знаєте, я вам скажу ересь,— відповів, сміючись, Подоба.

— Ну, ви ж відомий еретик— засміявся Василь.— Від вас нічого іншого і сподіватись неможна.

— Ні, без жартів, щастя людське не в знанні, а в незнанні.

— Як це так?

— А так. Предки наші жили і ми живемо ілюзіями, вірою, ну, в бога, в добро і зло, в правду й закон, в красу і вроду, лікаря й урядника, у воду й землю, у борщ і кашу. І коли ми все це приймаємо на віру, то все воно нам на користь— і для душі й для тіла. І ми з усього цього щасливі. А коли ми підійдемо до цих же річей з наукою, з досвідом, з аналізом, з питанням: що, для чого і з якої причини, то все це здається нам зовсім іншим. І часто-густо ніякої нам з того утіхи чи користі не буде. Ну, скажемо так: коли ми віримо, що людина є відблиск Великого Духа, тієї Сили, що керує всім сущим, це підвищує нас в наших очах і покладає на нас певні етичні обов'язки. А коли наука скаже, що людина такий само організм, ну, скажемо, як якийся там морський їжак, що доля його залежить не від якоїсь вищої субстанції, а від бактерії...

— Ну це ж безперечно так— вигукнув Василь.

— Від бактерій, кажу,— уперто продовжував Подоба, що сидять у його шлункові, що взагалі він єсть не що інше, як якесь ходяче *constitutio bacteriagum*,— це буде може близько до реальної правди, але знання цього яке дасть реальне щастя людині?..

— Вона лікуватиметься так, як треба, і матиме добре здоров'я. А здоров'я—найбільше щастя.

— Нехай буде так. Ну, а коли я, скажемо, знатиму, що завтра стіна упаде на мене й задавить, то яке з того щастя мені?

— Таке, що я одійду від стіни.

— Ні, не одійдете. Стіна повинна вас задавити. Це закон вашої сліпої матерії.

— Матерія, оте каміння—сліпе, та я ж не сліпий. Ні, Вавиле Захаровичу, ви запутлялись. Остаточо запутлялись. А все таки в чому ж ви бачите щастя?

— В чому?—Подоба подумав.—Я сказав: у незнанні.

— Ні,—сміявся Василь—Тут у вашій імпровізованій „ересі“ нічого не вийшло. А ви скажіть серйозно.

Подоба мовчки поморгав очима.

— В чому?—сам собі задав питання він.—На мою думку, для людини активної—в практичній діяльності, а для пасивної—у спогляданні.

— Тут може б я в де-чому й погодився з вами. Але...

Василь спинився. Недалеко від того місця, де сиділа компанія й велась дискусія, щось затріщало, почувись голоси й почалась якась метушня, неначе бійка.

— Що таке?—схопився він із місця й кинувся на шум.

Васса Петрівна й Люсі злякано дивились одна на одну, а Подоба, схиливши набік голову, прижмуривши одне око, як півень проти сонця, спокійно прислухався, що робиться у пільмі.

Нарешті почулось тупотіння. Хтось тікав. За ним гналися, але скоро кинули. Через який час з алеї показались Василь і Якименко.

Якименко був схвилюваний і розповів, що проходючи садом, після того, як одійшов од компанії, він помітив, що хтось незнайомий, ховаючись, крадеться туди, де при світлі сиділи Підгаєвські з гістьми. Він теж назирці пішов за ним і коли упевнився, що невідомий підслухає, кинувся на його, дав йому в ухо й хотів повалити на землю. Але той дуже сильна людина, підломив його під себе, і коли б не Василь, то добре б помняв його. Побачивши Василя, незнайомий утік.

Всі були здивовані: що воно за проява така? Налякана Васса Петрівна запропонувала йти до хати.

Коли розходились, Підгаєвський затримав брата й розказав йому все, що було у його з Смолягою, що потім було після його від'їзду й що розповідала Люсі про якогось таємного агента.

— Погана штука,—сказав Василь.—Але ранок від вечора мудріший. Побачимо.

XXI

Вранці Василь підняв діда Захара, казав йому залишити поки-що свині і йти на село.

— Довідатись потаенці, де спинився агент по продажу машин і що він робить.

— Дивіться ж, діду, тільки дізнайтеся, у кого спинився й що робить. Самого не займайте і щоб він не знав, що ви довідуєтесь про його,—напучав він.

— Добре. Розумію. За перший сорт зробимо рекогносцировку. Неприятель і не чується, як ми його обійдемо.

— Та нема тут ніякого неприятеля, але зробіть те, що я кажу.

— Будьте спокійні. За перший сорт зроблю.

Дід пошкандибав на село і через кілька часу вернувся.

— Ну що, як? — запитав Василь.

— Под орех розделав. Спинився у Кузьми Маркотенка. Нічого не робить, тільки розпитується про людей. І про вас розпитувався. Машина в його — перший сорт, тільки дорого хоче: сорок п'ять карбованців...

— А ви бачили?

— А як же. Я мов купити хочу, запитав.

— Та ви його самого бачили?

— А як же. Так, як оце вас. Чорнявий, повновидий такий. Дізнався він, що я од вас, то велів сказати, що до вас збирається.

Виявилось, що „рекогносцировка“ дідова призвела до того, що не неприятель був обійдений, а сам дід. Агент розпитався в його про все, що йому потрібно було.

— Ах, діду, діду, — казав Василь. Та й які ж бо ви...

Але діло було зроблене.

Коли Харитон прокинувся, Василь розповів йому все, й вони вирішили назад не відступати, а йти на ворога. Показати йому, що його не бояться.

Харитонові дуже хотілось побачити його, коли він сам прийде, й вони рішили проїхати на бігунках поуз хату Маркотенка.

Поїхали. Василь правив конем, Харитон сидів за ним.

Проїхали село. Проїхали мимо Маркотенкового двору, але ніякого незнайомого не побачили.

Коли вертались назад додому, обігнали кремезну, смаглу людину по міському одягнену, що виходила з села в напрямку хутора. Харитон глянув і пізнав Смолягу. На хвилю світ пішов у очах його обертом. Він не сказав Василеві нічого, поки не приїхали додому. Йому здавалось, що, поки їхали, очі Смоляги пронизували його спину й бачили, як неспокійно забилося його серце.

Дома він сказав братові, кого бачив.

— Та - ак — роздумливо протяг той. — Ну, гаразд. Але чи не помилилась Люсі? Чи справді Смоляга агент жандармерії?

Перепитали ще раз Люсі і вона потвердила, що дійсно той кремезний смуглявий чоловік, що їхав з машиною, потайний агент.

— Ну, добре, — сказав Василь. — Я прийму його сам і побачу, чого він од мене хоче.

Скоро прийшов Смоляга й побажав бачити Василя. Той закликав його до вітальні.

Смоляга був одягнений у свіжий, сірий триковий костюм. З-під його виглядала чиста, добре прасована білизна. Він справді мав вигляд і манери спритного агента по продажу машин, якогось українізованого американця. Василеві впали у вічі його плечі й міцні руки, і він подумав, що Якименкові справді вчора загрожувала небезпека. Мимохіть він глянув на праве ухо Смоляги, куди вдарив його Якименко й раптом перевів очі на його коліна.

— Маю Василя Осиповича Підгаєвського? — запитав Смоляга, простягаючи руку до Василя й дивлячись йому просто в очі твердим і сміливим поглядом.

— Так, — одповів той. Прошу сідати. — Смоляга озирнувся по кімнаті й сів.

— Ви певно думаете, що перед вами агент по продажу машин? — сказав він, нахилиючись у бік до Василя й понижуючи голос.

Той кивнув головою.

— Ну, це тільки до певної міри. Можна говорити з вами напрямки? Небезпеки ніякої немає з боку сторонніх?

Він зробив жест рукою.

— Прошу бути одвертим, — спокійно сказав Василь.

— Тут, бачите, потрібна бути певна конспірація. Я агент тільки на око. І не в продажу машин справа. У мене до вас лист. Лист від особи, по сліду якої зараз пушено цілу шворку гончих. Так що найменша необережність — і можна викликати дуже шкідливі наслідки не для одного тільки кореспондента вашого.

Смоляга говорив, здавалось, щиро й переконано, а Василь слухав і стежив за його грою. Він не вірив йому. Слова про лист до його нагадали про лист до Харитона і він подумав, що гра ведеться по тому самому плану.

Ще раз озирнувшись по кімнаті, Смоляга обережно добув листа з кешені піджака й подав його Василеві.

Василь мовчки зірвав конверта.

— Давній і любий мій товаришу! — прочитав він. — В досить важких зараз для мене обставинах звертаюсь до тебе. Цього листа подасть тобі т. Синегуб, котрому можеш довіритись так само, як мені. Він розповість тобі все потрібне. З свого боку раджу тобі бути якомога обережнішим. Твій хутір зараз потрібен нам найбільше всього. Сподіваюсь скоро побачитись. Твій П. Сорокопуд“.

Василь пробіг очима писаного незнайомою йому рукою листа й не одриваючи очей від його, намагався орієнтуватись в ситуації. Для його було зараз ясно, що перед ним сидить провокатор, що лист підроблений і досить невдатно і що його хочать піймати на давній дружбі з Петром Сорокопудом, колишнім його товаришем по студентських роках.

Раптом намітивши свою лінію, він ще раз демонстративно прочитав листа, глянув сміливо у вічі Смолязі, що не спускав очей з його, й сказав:

— Нічого не розумію. Прошу ваших пояснень. Читайте.

Він передав листа Смолязі.

Смоляга взяв його, перебіг очима, і з братерським привітним обличчям схилився до Василя:

— Річ ось у чому. Петро, як певно вам відомо, працює зараз в Донеччині, на шахтах. Ви знаєте його: людина, яка для справи нічого не пошкодує. Власна голова йому нічого не варта. Але коли його буде ліквідовано, а зараз у цьому напрямку зроблено багато, то не тільки загине один з найкращих революціонерів, а й іншим загрожуватиме велика небезпека. Тому то партійний комітет рішив на якийсь час „укрити“ його. І „укрити“ саме у вас, на хуторі. Петро дав згоду. Тепер черга за вами. Коли з вашого боку не буде заперечень, він приїде до вас і пережде непевний час. Що ви на це скажете?

— Я нічого не можу сказати вам, — відповів Василь, — крім того, що ніяких стосунків, крім студентських академічних, більше десятка

літ тому, з Петром Сорокопудом я не мав. Про теперішню його „працю“ нічого не знаю й знати не хочу. І мене дивує, що комусь до голови прийшло переховувати його в мене на хуторі.

— Як так? — скочив з місця Смоляга. — Ви, старий революціонер, відмовляєте в захисті своєму товаришеві?

— По-перше — революціонером я ніколи не був, а по-друге — Сорокопуд моїм товаришем теж ніколи не був. І на цьому вважаю розмову між нами покінченою. Нате вам вашого листа.

— Ні, ні, — відмахнувся рукою Смоляга й сів знов на крісло. — Тут якесь непорозуміння й воно повинне бути розв'язане.

— Нічого розв'язувати, бо ніякого непорозуміння немає. Ось вам ваш лист.

— Ні, я справи так залишити не можу. Це ж образа Сорокопудові й партії. Ми вважали вас за свою людину.

— А я вам кажу...

В цю мить хтось постукав у двері.

— Вийдіть — сказав Василь.

Увійшов Якименко й став коло дверей, дивлючись на Смолягу.

— Вибачте, Василю Осиповичу, — сказав він. — Ви цього добродія приймаєте в себе в хаті? Та це ж той пройдисвіт, що вчора підслухав нас у садку...

Смоляга зблід і кинувся був до Якименка, але стримався.

— Принаймні ви хоч не дозволите ображати під своєю стріхою першому ліпшому молокососові людину, що завітала до вас, — гукнув він люто до Василя.

— Коли дійсно ви вчора підслухали, а такий добродій був у мене в саду, то я нічого не можу сказати вам іншого, як прохати залишити мою господу, — відповів йому спокійно Василь і піднявся з місця.

— Ну, гаразд. Попам'ятаєте й пожалієте, що зробили так. Це вам не минеться...

Смоляга, мов ужалений, метнувся до дверей, хряснув ними й вибіг з дому.

— Ого-го... Штучка, — сказав Якименко. Добре, що ви вчора скоро підбігли, а то б досталось мені...

XXII

Коли Смоляга вийшов з хати, туди зійшлись усі, хто гостював у Василя, крім Подоби. Подоба зовсім залишив хутір.

Виявилось, що коли Смоляга ввійшов, його побачили Люсі й Якименко, і перша признала в йому, знов і рішуче, потайного агента, а другий — добродія, що його він піймав учора на підслухах.

— Я піду зараз до зали й викину його геть, — сказав він, але Харитон і Васса Петрівна прохали не робити цього.

— Ну, добре. Все одно, це йому так не минеться.

Якименко ходив по сусідній з салою кімнаті, де були Васса Петрівна, Люсі й Харитон, і прислухався до того, що було чути з зали.

Коли він почув підвищений голос Смоляги й розібрав слова його про образу партії, то не втерпів і кинувся до зали.

— А ви такі поспіли саме вчасно, — сміявся Василь. Бо мені самому довелось би випроводжувати добродія з хати.

— Гарний добродій! — хвилювалась Васса Петрівна. — Борони боже від таких.

— Ну, більше він носа свого сюди не покаже, — говорив Василь. — Шкода тільки, що одібрав він у мене стільки часу. Там, у полі, аж кипить, а тут... Харитоне, підеш зо мною?

Харитон згодився.

Ішли і розмовляли про те, що тільки що відбулось. Ясно було, що охоронники задумали провокацію. Харитона хотіли спіймати на експропріації, а Василя на переховуванні революціонерів. Очевидно, що у охоронки були якісь відомості про колишню приналежність Підгаєвських до партії і їй хотілось через їх зробити якусь акцію. Безперечно, в першу голову викрити їх самих.

— Мене турбує, — сказав Харитон, — що я був такий необережний і сказав тому прийдисвітові твою адресу й Рафановичову.

— А ти думаєш, що вони без тебе їх не знають? З того, що запитували про мене й Рафановича, можна тільки догадатись, що мали на увазі якось запутляти, крім тебе й мене, що й Рафановича.

Розмова на тому ввірвалася. Василь пішов до косилки, а Харитон подивився, як вони працюють з Пилипом і пішов межею далі в степ.

Він був схвилюваний і йому треба було привести себе до рівноваги. Отой Смоляга, неначе грубий клин який, врізався в його життя і позбавив його спокою. Доводилось тепер думати про те, що буде далі, й на чому це все скінчиться. Ясно, що це не кінець, що охоронка буде вживати якихся інших заходів, щоб на чомусь спіймати його, або Василя. Рішив зараз нічого не робити, а бути на сторожі й вичікувати.

Ниви співали свою предковичню трудову пісню і безтурботно сміялось сонце на блакитному небі. Він сів край межі й замислився. Думав про Валерію й Рафановича.

Якименко довго не міг заспокоїтись. Він пішов з Люсі в сад і там уже втретє розпитував її про Смолягу. Чи він таки Смоляга, чи Синегуб. А може й те й друге прізвисько не справжнє? Та річ не в тому, а в тім, що ота гадина трохи-трохи не покусала обох Підгаєвських. Цікаво, скільки йому призначено за їх?

Люсі більше слухала і відповідала коротко. Їй було ніяково признатись, яким шляхом до неї дійшли відомості про Смолягу й хто така й чим живе Емма. Вона боялась, що Якименко догадається, хто така вона сама, і весь час боляче нервувалась.

Коли він пішов, вона зідхнула легше й задумалась над тим, що їй робити далі. Те, з-за чого вона приїхала, зроблено: Підгаєвського попереджено і головне — вона бачила його. Він такий, як і був: чимсь відділений від неї. Неначе й ласкавий і близький і в той час — далекий і холодний. Вона не може зрозуміти його. І їй з того і сумно, й боляче. І тут, на хуторі, одна в цьому саду, вона почувала себе зовсім одинокою й ні для кого й ні для чого непотрібною.

Рішила назавтра їхати додому. Було дуже мало у неї грошей і це турбувало її. У Харитона не хотілось прохати.

В саду десь між деревами сумно турчала горлиця. Неначе хто ніжно вигравав давню сумну мелодію.

Схилилась на стіл і замислилась. Все її життя було якесь безладне й безпорадне. Батька не знала. Мати — акушерка — морфіністка не звертала на неї ніякої уваги. Училась мало й погано. Два класи гімназії тільки й пройшла. Була в модистках, потім на курсах сестер милосердних. А далі, ох, далі...

Вона зітхнула. Чужа для всіх і всім чужа. Придатна тільки до тимчасової насолоди мерзотних бахурів...

А й їй так хотілось би жити по людському, гріти когось своїм серцем і собі зогрітись коло чийогось серця...

Сумно турчала горлиця...

XXIII.

День ішов важко і дуже повільно. Василь і Харитон довго не вертались з степу. А вернувшись, пообідали й лягли спати. Перед вечером знов пішли на поле. Харитон старався уникнути зустрічі з Люсі віч-на-віч. І вона це бачила. Васса Петрівна була занята по господарству. Якименко нудився і все кудись зникав. Тільки дід Захар бадьоро ніс свої обов'язки: то гнав на поле свою черідку, то навертав її до дому, кормив, поїв, голосно розмовляючи з своїми непокірними вихованцями, а іноді й суворо картаючи їх.

Коли смеркло, знов зібрались під в'язом і пили чай. Тепер за столом не було Подоби й Якименка й було якось немов тісніше й інтимніше. Але й сумніше. Ні з ким було сперечатись.

— А шкода, що немає Вавила Захаровича,— сказав Василь. Без його немов чогось не вистає.

— Ще він тобі досі не надобрид—завважила Васса Петрівна.

— Ні. Він цікавий. Черносотенець самий найсправжній, але в йому є щось і гостре й бадьоре. Фермент якийсь єсть. Жива людина.

Харитон мовчав. Йому Подоба не подобався і сперечань він взагалі не любив.

— Коли б простояла отака погода, як оце зараз, тижнів зо два,— говорив Василь,—то ми устигли б увесь хліб убрати. Ну й зерно ж буде. Як золото... Що це?...

Десь неначе в кінці садку розлігся сухий постріл.

— Неначе хто стрелив,— байдуже сказав Харитон.

— Кому ж стріляти у саду?— стурбовано запитала Васса Петрівна.— Це ж не іграшка.

— Ну, так кажу, коли б убрати за погоду, то можна б було і в банк яку дещицю внести...

— Що там банк, коли неначе хтось стогне,— сказала, прислухаючись, Васса Петрівна.

— І я чую,— сказала Люсі.

— Біжим,— спохився з місця Василь.

Харитон подався за ним.

— От ще чого не було, щоб у саду людей убивали,— стурбовано дивлючись на Люсі й прислухаючись, казала Васса Петрівна.

Через кілька часу почувсь Василів голос. Він кликав на допомогу.

Васса Петрівна кинулась у пільму. За нею Люсі. Бігли по алеї, потім звернули в кущі. Коло огорожі побачили Василя й Харитона. Вони піднімали когось з землі. Чувся стогін.

— Що таке? Хто такий?— скрикнула Васса Петрівна.

— Петро... Петра поранено... Беріть під ноги. Не так,— кидав слова Василь.

Якименко стогнав.

— Петруся, що з тобою? Боже мій... Що ж це таке?— плакала Васса Петрівна, беручи його за ноги.

— Агент... мабуть...— проказав він.

— Мовчи, не розмовляй! — гукнув Василь. — Сюди.

Петра понесли до хати.

При світлі побачили, що його ранено в груди, наскрізь, під плече. Кров текла з рани й він випльовував криваву піну.

— За лікарем треба.

— Де ж той лікар? Тридцять верст...

— Дарма. Нехай Митрофан запрягає... — розпорядився Василь.

— Не... треба... — через силу проказав Якименко.

— Мовчи... Перев'язати треба...

— Я зроблю, — сказала Люсі... — Я вмію.

Добули білизни й рушників і Люсі заходилась перев'язувати Петра. Вона справді досить зручно підвела пов'язку під плече, потім навхрест і закріпила її.

Раненого положили на ліжку на спину і він немов заспокоївся.

— Іду садом... — промовив він переогодом, мов пригадуючи, що було. А він ззаду — бах... Я й упав...

— Хто ж він? — спитав Василь.

— Не знаю... Мабуть агент.

— Треба заявити урядникові. Я зараз їду.

— Та за доктором же... — сказала Васса Петрівна.

— За доктором само собою. Митрофан поїде. А я верхи.

— Не треба... знов сказав Якименко.

— Як таки так не треба? Вони убивають, а ми мовчатимемо? Я живо.

Василь вийшов. Харитон сидів осторонь безпорадний і дивився, як Васса Петрівна й Люсі пораються коло раненого.

— Ось іще несподівана новина! — думав він.

XXIV

Василь привіз урядника. Той зробив „слідство“ й списав протокола. На ранок Митрофан привіз лікаря.

Лікар оглянув Петра й сказав, що поранення серйозне, але куля щасливо не зачепила важливих життєвих органів і певно все скінчиться гаразд. Перев'язку зроблено так, як треба. До лікарні хворого везти не треба, коли при йому залишиться Люсі. Він дасть їй інструкції й сам буде навідуватися.

Відносно агента виявилось, що він ще опівдні виїхав з села. Це, звичайно, не виключало того, що він міг потай вернутись і зробити своє діло. Починати проти його справу було незручно, щоб не робити розголосу про те, що було між ним і Підгаєвським. Незручно було також запутлювати до справи й Люсі з її застереженням. Рішили, по згоді з Петром, дати справі формальний ход через урядника, не виказуючи ні на кого запідозріння. Петра поклали в залі і опікувались ним Васса Петрівна й Люсі.

Над вечір другого дня у хворого зробилось підвищення температури й він був неспокійний. Не дивлячись на заборону лікаря говорити, він все починав розмови. Прохав покликати до себе Харитона.

— Ну, ось вона... мабуть для мене... й прийшла — ота калоша що пам'ятаєте я казав про неї:

Сядеш в неї і на дно

Поплинеш мутної Лети...

Харитон не знайшовся, що йому відповісти.

— Мовчіть, не треба розмовляти,— сказав він.

— Скучно так лежати.

І справді, на хуторі стало скучно, а особливо коло хворого.

— Нічого, треба мовчки полежати,— сказав Харитон.

— Ну говоріть хоч ви, а я слухатиму,— сказав Петро, заплющуючи очі.

При світлі лампи він здався Харитонові мертвим. Якось скорботно підвелись його брови, неначе він над чимсь замислився—тяжко й безнадійно.

— А все таки умирати не хочеться,— сказав він згодом.— Розпастиись на атоми і щезнути, зникнути.

І ніхто не скаже, де ти,
Єсть ти, чи тебе нема...

Петро розкрив очі й дивився на Харитона, мов шукаючи в його підтримку. І Харитон це чув, але не міг нічого сказати щирого й правдивого, що могло б підтримати хворого.

— Навіщо думати про це?— сказав він.— Треба думати про життя.

— Про життя думаєш, а до смерті переходиш,— задумливо відповів Якименко.— Бо вони стоять поруч.

— Хто тут про смерть говорить?— удано весело запитав, увіходячи до кімнати, Василь.

Він приніс з собою аромат і прохолоду літнього вечора і в хаті немов запахло полем. У вікно долинуло далеке вечірнє підпадьомкання перепела.

— Ми всі тільки збираємось жити, а ти вже про смерть завів розмову,— кинув він, сідаючи до столу, Петрові.

Той усміхнувся.

— Трошки пізненько,— промовив він. Он уже голова починає лисиною світити.

— Не лисиною, а мудрістю,— сказав Василь.

Але бадьорий настрій держався недовго. Не було ґрунту для його. Помалу розмова перейшла на дискусію між Василем і Харитоном, а Петро мовчав. Тема була все та сама, що й у попередні вечорі.

До зали заходила Васса Петрівна й прохала говорити що-небудь інше.

— Бо скучно слухати те саме,— завважила вона.

— Звичайно, скучно. Бо взагалі скучно жити,— відповів їй Харитон.

— А ви зробіть, щоб весело було.

— Для того, щоб було весело, треба насамперед багато де-чого не знати, багато де-чого забути і взагалі бути молодим.

— А ви хіба старий?— спитала Васса Петрівна.

— Старий.

— А скільки вам літ?

— Не в літах річ, а в тому, як жила й чим жила людина. Бо що таке старість? Це ж насиченість нашої душі отим знанням, отим досвідом, що ми такі жадливі на їх замолodu. Насиченість—отрутою життя. Старий не той, хто має багато років, хто сивий і немочний тілом, а той, хто багато знає, у кого немає, що до життя, ніяких ілюзій.

— Знов те саме,— сказала Васса Петрівна й вийшла з кімнати.

— Ілюзії, Харитоне, залиш Подобам,— сказав Василь, а ми будемо жити тільки розумом і дійсними фактами. Єдиний владар життя—абсолютний розум.

— Ти кажеш — абсолютний розум... — роздумливо казав Харитон. — Але яка ціна йому й яке нам діло до його, коли ми не можемо зрозуміти нічого навіть з того, що діється навколо нас і в нас самих, коли для нас людина, то б то ми самі, навіки нерозгадана таємниця? Хіба ми знаємо, відкіля ми прийшли й куди підемо?.. Га?... Хіба ми можемо зрозуміти, який розум в людині, що каже: „люблю тебе“ і убиває? Хіба ми раз-у-раз не спостерігаємо, як з бажанням зробити велике добро робиться велике зло?

— Коли ми чого не знаємо й не розуміємо, то це тільки показує, що ми ще до чогось не довчилися, або до чогось гаразд не подумались.

— Але в тому „недовченні“, у тому „недодуманні“ проходять десятки років, життя минає.

— Ну що ж, такий закон життя.

— Ти хочеш сказати: закономірна жорстокість життя. Так, дійсно: життя — то коли не кат, то скучний педант, колодязь безплідної вчености. Черпай з його ввесь вік до самої смерти й нічого путящого не вичерпаєш.

— Для чого ж тоді жити? — тихо й роздумливо запитав Якименко.

— Жити треба для життя, — сказав Василь — Тоб - то для себе й для всіх. Треба жити для того, щоб брати участь у великій соціяльній боротьбі людей за їх визволення. Що не кажіть, як не заплутуйте питання, а ясно, як день, що людина хоче бути щасливою і має право на щастя, і щастя те полягає в тому, щоб на землі утворилось царство вільної праці й братерства. Його можна досягти тільки через соціалізм.

— Що ти розумієш під соціалізмом?

— Такий устрій життя, що при ньому індивідуальне підлягає загально-спільному, а це загально-спільне веде до загально-людського добра.

— А хто сказав: знищить індивідуалізм, — і ви обернете людство в велику колонію поліпів, як не батько соціалізму — Прудон.

Василь нічого не відповів. Якименко мовчав. Люсі сиділа, спершись ліктем на стіл, і, не моргаючи, дивилась на світ лампи. Лампа була невелика й давала мало світла. В кімнаті було напівтемно і здавалось, що в їй таїться щось несподіване й небезпечне, чого ніхто не бачить, а всі почувають.

Хворий заплющив очі й лежав нерухомо, немов засипав. Василь дав знак рукою Харитонові й вони вийшли. Зосталась тільки Люсі. Вона сиділа так само нерухомо.

Минуло кілька хвилин.

— Ольго Миколаївно, ви тут? — тихо, не розкриваючи очей, спитав Петро.

— Тут.

— Підійдіть до мене... Сядьте.

Люсі поставила стільця й сіла.

— Дайте мені вашу руку...

Петро взяв її тонку руку й приложив собі до лоба.

— Кажуть про життя... про братерство... Чи у вас є хто близький, рідний?

— Нема.

— І в мене немає, — сказав, помовчавши, Петро.

В лампі тріснуло, вогонь похитнувся і здалось, що кімната немов зітхнула.

— Нікого близького, рідного... Кожен думає тільки про себе. Всі вчені, всі розумні, і немає нікого доброго. Ви перев'язали мої рани й сидите коло мене. Спасибі.

Він зняв її руку з чола й підніс до губів.

— Не треба.

— Ні, треба. Це моя подяка вам. Більше нічого не можу...

Люсі вислобонила свою руку, схопила обома руками Петрову, припала до неї обличчям і заплакала.

Вперше вона зустріла людину, що пожаліла її.

XXV

Другого дня Харитон несподівано для всіх, крім Люсі, зібрався й поїхав на станцію.

— Тікає від мене, — подумала вона. — Що ж, нехай...

Але вона була неправа. Харитон не думав про неї, а їхав, щоб побачити Валерію. Події на хуторі схвилювали його, вибили з колії. Тривога опанувала ним. Він не знав, що робити, і тільки почував, що повинен щось зробити таке, що одним ударом розрубало б вузол його життя. Поїхати побачити Валерію й поговорити з нею. Пан, або пропав. Або вернути її, або... Підгаєвський не міг ясно сформулювати того „або“. Воно було невиразне, але болюче, мов смертельна рана.

Через добу Підгаєвський був у Славгороді. Це було запіснє місто, певне бруду й розхристаного недбальства. Старі, убогі будівлі ліпились одна до одної понад болотяною невеличкою річкою. Не було ні одної брукованої вулиці. Найкращим будинком у місті була велика мурована тюрма, з баштами по кутках високої кам'яної огорожі.

„Так“ — думав Підгаєвський, спинившись у якийсь гнилий гостинниці під бундючною вивіскою „Континенталь“. „Велику жертву принесла Валерія. Високо літав її Рафанович, та низко сів. Не знайшов для себе нічого кращого, ніж оце болото“.

Відпочиваючи з дороги, Підгаєвський думав, як би йому довідатись, де живе Валерія, і яким чином побачити її. Йому хотілось зробити це так, щоб вона того не помітила. У великому місці це було можливо. Але як зробити це у Славгороді, де очевидно й по вулицях мало хто ходить? Як дізнатись, де вона живе і де буває без того, щоб їй зараз же не було переказано, що хтось нею цікавиться, розпитує про неї?

Підгаєвський ходив по кімнаті й думав. Хтось постукав у двері.

— Можна увійти?

— Увійходьте.

Двері відчинились і в їх показалась голова рудого єврея.

— Можна? — спитав він удруге, підморгуючи лівим оком.

— Прошу.

Це був власник гостинниці. Він явився запропонувати свої послуги, коли „панові-добродієві“ що буде потрібно.

— Мені зараз нічого не треба. А проте чи не можете ви сказати, де живе учитель Рафанович?

— Рафанович?... — протяг, зовсім прижмуривши ліве око єврей. — Пану-добродієві треба Рафановича?...

— Мені його не треба, а тільки так питаю.

— Тільки так?... — проказав, мов перепитуючи, рудий дипломат. — Рафановича бачити не можна.

— Чому?

— Бо він живе зараз у великому палаці.
 — Якому?
 — А в тому, що стоїть отам з чотирма баштами.
 — В тюрмі?
 — Еге. Вчора забрано.
 — Проходьте сюди. Чого ви там стоїте? — сказав Підгаєвський, помітивши, що власник гостинниці немов боїться відійти від порога. — Присядьте.

Єврей сів.
 — Розкажіть, як це сталося.
 — А хіба ж ми можемо знати, як сталося? Прийшли вночі жандарми, взяли й одвезли до тюрми. А Рафанович може ваш родич?
 — Ні, колишній знайомий.
 — Знайомий? — перепитав, немов щось пригадуючи і знов прижмурюючи ліве око, єврей. — Ваш знайомий?
 — Так. А що?
 — Нічого. Так питаю.

Але Підгаєвському здалось, що єврей тут знає більше, ніж каже, і з чимсь таїться. Він весь час пасе його очима і мов вишупує, як тарган вусами, зо всіх боків. Він розпитався, відкіля прибув Підгаєвський, і знов виявив здивування. Це зацікавило Підгаєвського.

— Знаєте що, любий, — сказав він. — Ви щось знаєте і немов боїтесь мені сказати. Кажіть просто.

— Нічого я не знаю.
 — Ні, неправда.
 — Істинна правда, — засміявся рудий крутий і показав свої негарні зуби. — Чого мені не сказати панові правди? Так само кілька день тому приїхав сюди, в цю саму кімнату, з того самого, що й пан-добродій міста, інший добродій, так само знайомий Рафановича і так само запитав мене на цьому місці, де живе Рафанович...

— Що ви?
 — Істинно кажу.
 — А який він? — спитав Підгаєвський, схоплюючись з місця.
 — Такий пан, як дай бог кожному бути, при здоров'ї. Чорнявий пан.
 — Може скажете його й прізвище?
 — Чому ні? Смоляга.

Підгаєвського мов що підрізало. Він сів.
 — Спасибі, — сказав він. — Може ви тоді скажете, де квартира Рафановича?

Єврей назвав йому вулицю й розказав, як найти будинок. Підгаєвський подякував і сказав, що коли йому будуть потрібні які послуги, він скаже.

Єврей вийшов.

— Так, — промовив Підгаєвський, встаючи й закладаючи руки пальцями за пальці. — Так.

Він стояв нерухомо серед кімнати, мов стовб. Було ясно, як день, що Смоляга зумів спровокувати Рафановича. Так само було безсумнівно, що він, Підгаєвський, давши Смолязі адресу Рафановича, допоміг провокаторові.

Проворно зібравшись, Підгаєвський вийшов з гостинниці. Пішов шукати квартиру Рафановичову. Він не знав, що буде робити, що говоритиме Валерії. Тільки почув себе тяжко винним перед нею й перед Рафановичем і чув, що ту вину повинен чимся спокутати.

Знайшов потрібну йому вулицю й пішов нею, шукаючи по даних євреєм прикметах дому Рафановичового.

Ось і він, давно ремонтований старий присадько з віконницями з надвору. Коло його великий двір пустопорожній. На йому розкидано якісь пошарпані хлівці, а коло воріт стоїть велика дупласта верба.

По їй Підгаєвський і признав подвір'я.

Увійшов через стару перекошену фіртку в двір. Чорна кудлата сука кинулась на його. Через вікно в будинку майнуло чиесь жіноче обличчя.

— Валерія? — бризнуло огнем до мозку Підгаєвського.

Одбиваючись від собаки, доходить він до дверей. Торгає їх. Замкнені. Стукотить палицею. Ніхто не одгукається. Нарешті, двері відчиняються і в їх показується обличчя якоїсь бабусі:

— Вам кого треба?

— Валерії Миколаєвни.

— Нема дома.

— Як?...

— Нема дома.

Бабуся дивиться на Підгаєвського, не випускаючи дверей з рук, він на неї.

— Як же так?

Він хотів сказати, що тільки що бачив її обличчя в вікні, й не міг.

— Вибачте, — сказав він і повернувся од порога.

XXVI

За фірткою Підгаєвський на хвилину спинився, мов не знаючи, куди йти. Потім пішов ліворуч, щоб не йти мимо вікон будинку. Йшов без мети, куди вела вулиця і скоро опинився за містом. Далі йти не було куди. Повернув назад, пішов у якийсь заулочок і ним пройшов до тюрми. Вийшов на широку вулицю й дійшов нею до базару. Пішов далі й опинився коло „Континенталу“. Увійшов у свою кімнату й ліг на ліжко.

— Не хотіла бачити, — в двадцятий раз говорив він собі з притиском, мов надавлював болючого зуба. — Злякалась?...

Але чого їй боятись? Що він міг зробити їй? Побачити злидні, в яких вона живе? Та вже давно відома річ, що „с милым рай и в шалаше“...

Підгаєвський з гнівом погнав з голови ті пошлі, ганебні слова, що самі вскочили йому в голову. Невже він радий, що вона живе у злиднях? Невже йому приємно, що Рафанович сидить у тюрмі? Невже його може тішити горе її? Бо вона ж певно горює, вона мучиться. Появлення його, таке несподіване, було може останньою краплею, що сповнила чашу її страждання. Тому вона не захотіла його бачити, говорити з ним. Вона не могла його бачити.

Що ж тепер робити? Їхати додому, не поговоривши з нею? Махнути на все рукою й пливати за течією?

Це було вище сили Підгаєвського. Він рішив зостатись у Славгороді і ждати, що якось таки він досягне свого.

Смерком знов пішов до Валерійного дому. Але віконниці вже були зачинені й крізь їх було видно світло.

Підгаєвський, не спиняючись, пройшов мимо. Ходив по місту і приглядався до кожної зустрічної жіночої постати, сподіваючись випадком зустріти Валерію. Пізно увечорі ще раз пройшов мимо знайомого дому, але вогні в ньому вже не було. Вернувся у номер і ліг спати.

На ранок пішов на базар, думаючи там зустріти Валерію. Але її не було. Здалось, неначе зустрів ту бабусю, що відчиняла йому двері. Але не був у тому певен, хоч бабуся пильно на його подивилась.

Надумав підстерігати Валерію між її будинком і тюрмою. Можливо, що вона піде до Рафановича, понесе йому їжі, чи що інше. Можливо, що добиватиметься побачитись з ним. Вона ж така щира, безпосередня. Коли любить, віддасть в жертву своєму коханню все.

Ходив пів дня коло тюрми й тим занедбаним провулком, що вів од неї до Валеріної вулиці, й не побачив її. Пронесла до тюрми у серветці якусь страву бабуся, що бачив її на базарі. Так то була справді та сама бабуся, що відчиняла йому. Пішов додому. Лежав і нікуди не виходив.

Над вечір хтось постукав у двері.

— Війдіть.

— Ось вам листа принесено,— сказав, відчиняючи двері, власник гостиниці.

— Хто приніс?

— Якась стара жінка.

— Дякую.

Двері зачинились.

Підгаєвський засвітив лампу й розірвав конверта. Писала Валерія: „Коли Ви хотіли б зо мною побачитись, то прошу зайти на квартиру нашу сьогодні, або завтра. Вчора я не могла прийняти Вас. Валерія“.

— Ось як.

Держав листа в руках і дивився, нічого не бачучи, на лампу. Потім, не поспішаючись, зібрався й повагом пішов до Валерії.

Знов кинулась на його собака і відчинила двері бабуся. Здавши їй на руки у передпокою пальто, Підгаєвський увійшов у досить простору з низькою стелею кімнату. Там на круглому столі посеред кімнати горіла лампа під абажуром. Підгаєвський оглянув кімнату і побачив, що в їй було чисто й чепурно і якоюсь властивою Валерії принадою й м'яккістю віяло від небагатої, навіть бідної обстановки. У їй відбилися такі знайомі Підгаєвському звички й смак господині.

Підгаєвський, не сідаючи, став коло столу. Тінь від абажура окривала його обличчя. Праворуч розчинились двері і в їх увійшла Валерія.

Підгаєвський ступив два кроки до неї й підніс до губів подану йому руку.

Вони привітались як давні близькі знайомі, просто й немов бай- дуже, але обоє хвилювались.

— Сідайте.

Підгаєвський сів на низьке стареньке крісло з одного боку столу, а Валерія на друге по-другий бік, і обличчя їх попали на світло лампи. Підгаєвський дивився на Валерію.

Вона була така сама, як раніш: прямий ніжний профіль, русяве, хвилясте, мов шовкове волосся й ясні карі очі. Тільки неначе трохи схудла, й на лицах її, мабуть з хвилювання, грали рум'яні плями.

— Вибачте, що я не прийняла вас вчора. Це було так несподівано, і я саме заходила робити купіль дитині.

Підгаєвський ворухнувся. Слова про дитину боляче вразили його. Це була новина. Він так хотів колись мати дитину й її не було. А тепер...

— Крім того, я була дуже стурбована. Анатолія заарештовано й посажено в тюрму. Не знаю, чим кінчиться справа. У всякому випадку це для його, як педагога, дуже неприємна річ. Певно, його позбавлять посади.

Підгаєвський спитав, як це сталося, й Валерія розповіла все в подробицях. І Підгаєвський почув, що тими подробицями вона немов зарані відгорожується від його.

Анатоль такий щирий, відвертий і безпечний. Ніяк не ховається з своїми звичками й переконаннями. Всі учні старших класів у його друзі й приятелі. Оця зала майже що-вечора взимку була повна молоді. Його страшенно всі люблять: і учні й товариші-педагоги й навіть начальство. Директор гімназії нераз бував у їх запрості. Тут, у цій залі, часто відбувались літературні читанки й вечори. А іноді в тісному гуртку вибраної молоді читались політичні книжки й підпільна література. Анатоль у тісному звязку з київськими революційними колами, і тут, у цьому цвілому Славгороді, він готує кадри політично свідомої молоді. Він вірить в життя, в молоді сили, в кращу будучину.

І ось, кілька день тому, приходить до його якийсь приїжджий, з рекомендацією від знайомих політичних і розповідає про революційні справи взагалі і про сучасне політичне становище.

Розповідає про Нерчинську каторгу, про життя там Марусі Спиридонової, Ніни Ольшановської й інших. Ольшановську ж Анатоль знав по гімназії. Каже, що готується втеча їх з каторги. Що для цього потрібні великі кошти. Що гроші збираються скрізь, і запропонував зібрати, що можна, у Славгороді. Анатоль віддав з своїх грошей, що міг, організував збори серед молоді. І ось, коли увечері зібрались у його зборщики з грошима й списками, був і той приїжджий, наскочила жандармерія й арештувала Анатолія, того приїжджого й кілька гімназистів. Тепер сидять у тюрмі. Забрано у Анатолія багато книжок і листів. Взагалі дуже погана справа.

Підгаєвський сидів і слухав, і йому боляче було чути, що казала Валерія і про Анатолія і про приїжджого. Вона і в думці не мала, що то був провокатор. І у Підгаєвського не було сили розповісти їй все, що він знав у цій справі. Йому здавалось, що коли б він розповів, то ще більше підніс би Анатолія в очах Валерії, а себе понизив і тим віддалив би Валерію від себе. А він же приїхав вернути назад її. Нехай же все залишається так, як воно їй уявляється.

Він сидів і не спускав очей з неї, колишньої своєї жінки. І вона була надзвичайно вродлива в своєму піднесенні. Очі її мов грали самоцвітами, і сама вона була повна почуття своєї моральної правоти і через те самоповаги.

Вона говорила, не дивлячись на Підгаєвського, і йому так хотілось, щоб вона хоч раз подарувала його своїм поглядом.

Нарешті вона глянула на його.

— Ну, а ви як живете? Що привело вас у наш Славгород?

Здалось, що електрична іскра пронизала серце Підгаєвського. Він не витримав того погляду й потупив свої очі, несвідомо мацаючи пучками руки ворсу плюшевого настільника. Пальці його злегка затремтіли.

Відповів не сразу.

XXVII

— Як живу? — глухо повторив запитання Підгаєвський, глянувши на Валерію вохким поглядом. — Як бачите: ось приїхав у Славгород.

Тільки почувши той глухий, з глибу грудей голос і побачивши вохкість очей Підгаєвського, Валерія зрозуміла всю гостроту і необережність свого запитання й почервоніла.

— Живу на тій самій квартирі. Що-дня хожу до банку. І що дня думаю про вас... тоб-то про тебе. Вибач: ти для мене була й до віку будеш ти, а не ви.

Він зніяковів, теж почервонів і голос йому вірвався.

Здавалось, що ні про що було більше говорити. Але Підгаєвський несподівано встав з місця, простяг руки до Валерії, якимсь сам увесь потягся до неї й раптом заговорив придушеним, не своїм голосом:

— Валю, Валю моя дорога... Невже ти назавжди кинула мене? Невже ти ніколи не вернешся до мене? Ну, глянь на мене. Ну, подивись... Тільки подивись... Я загигаю без тебе. Я умру без тебе...

Валерія з несподіванки одкинулась від його на спинку крісла і злякано дивилась йому в очі. Вони були безумні й світилися якоюсь незвичайною муттю, як очі Івана Грізного над убитим сином на картині Рєпіна. Так їй здалось.

Він приступив до неї.

— Тоню! — скрикнула вона і схопилась з місця. — Опам'ятайся. Хіба так можна? Хіба можна вернуть те, чого вже немає.

— Можна! — божевільно проказав Підгаєвський і кинувся на коліна. Обхопив руками її стан.

— На колінах, як перед святою, стою і благаю: вернись до мене. Верни мені душу мою, що ти взяла з собою. Верни мені життя моє... Валю... Чи чуєш ти?...

Зала закрутилась в очах Валерії.

— Чую, але не можу, не можу, Тоню.

— Можеш, ти все можеш!.. Глянь на мене.

— Ось дивлюсь, — вона взяла руками його обличчя і мов заражаючись його безумством, впиалась в його очі своїми потемнілими очима й зашепотіла: — Ось дивлюсь, любий мій, дорогий мій, нещасний Тоню, й кажу: не можу, не можу... Душу з мене вийми — не можу. Тут моє все. Тут — він, його дитина...

— Ах дитина, дитина!..

Підгаєвський спустився руками по стану до ніг Валерії, обхопив стопи її й зарідав.

— Не треба, не треба!.. Буде!.. — шепотіла вона, вислобоняючись з обіймів.

Підгаєвський став на ноги, випрямився.

— Так не моя?... Його?...

Немов тріснула електрична іскра. Огонь засвітився в його очах. Валерія мовчала.

Підгаєвський увесь напружений, почекав хвилину, потім немов погас і безвільно сів у крісло. Сперся ліктями на коліна, взяв голову в руки.

— Нема в мене нікого й нічого, — сказав він. — Нема й не було. Жени мене геть, мов пса безпритульного...

— Тоню, що ти кажеш? Ти думаєш про себе, а чи подумав ти про мене? Чи можу я кинути Анатолія, коли я люблю його? Чи можу я піти від його, коли він сидить у тюрмі? Чи можу я одібрати у його його дитину?... Ах, Тоню! Тоню. Які ми нещасні!.. Коли б ти знав, як мені тебе жалко. Але я нічого, нічого не можу зробити. Вибач мені. Зрозумій мене й вибач...

— Валю! — сказав Підгаєвський, встаючи з крісла. — Я безумець. Ти прости мене, що я за тисячу верст приїхав мучити тебе. Але це вже востаннє. Вдруге не буде... Ніколи, ніколи... Дай мені на тебе подивитись. Дай в останнє почути твій голос. Дай мені, як довічному твоєму приятелю, руку. Не бійся. Я нічого не зроблю тобі злого...

Він обійшов стіл, що відділяв їх, і простяг до Валерії руку. Вона подала свою.

— Ось тобі моє останнє... — він запнувся — цілування. Прощай.

Він поцілував їй руку, повернувся й пішов до дверей. Вона стояла, мов статуя.

— Тоню! — скрикнула вона, коли він доходив до дверей.

Він зупинився.

Валерія хутко підійшла до його, положила йому на плечі руки, повними сліз очима подивилась у вічі й мовчки поцілувала в лоб.

Так прощаються з покійниками.

Підгаєвський це зрозумів і мовчки вийшов з хати.

XXVIII

На ранок Підгаєвський виїхав з Славгорода.

— Війна буде... Велика війна буде, — сказав власник гостиниці, випровожаячи його.

— Чому так думаєте?

— А хіба ви не читали в газетах, як австрійці обстріляли Білгород?

— Ні.

— Не об'являючи війни... Ну, звісно, Росія вступиться за Сербію, а Германія тільки й жде, щоб загорілось... Ой велика війна буде...

Звістка про те, що насувається війна, якось пролинула мимо ушей Підгаєвського: якщо буде війна, нехай буде. Йому було не до неї. У його з голови не йшла Валерія й те, що вчора сталося.

Потяг давно вже линув зеленими полями й відносив Підгаєвського все далі й далі від Славгорода, а клуби диму з паротягу пливли назад, усе назад, туди, де жила вона, Валерія. Вони немов зв'язували його якимись пливучими кайданами з нею. І кайдани ті то вривались, то знов і знов зав'язувались і заплітались своїми живими ланками.

Підгаєвський дивився на дим і думав, що останню ставку життя його бито. Бито там, у тому злиденному Славгороді. Та й хіба та ставка не була ставкою безумця? Хіба міг він, знесилений, розмагнічений, одірвати Валерію від Рафановича, — живого й діяльного, насиченого енергією життя, пронятого його інтересами?

— Розмагнічений, — говорив сам собі Підгаєвський і мов був радий, що нарешті найшов слово, що ним означалось саме найінтимніше й саме найболючіше в йому, що в останній час перешкоджало йому жити.

Так, кожна людина подібна до намагніченого шматка заліза. Вона набуває сили й значіння, коли „заряжається“ чимсь, коли якась ідея опановує її. На протязі свого життя він „заряжався“ стремлінням до науки, громадянської діяльності, революційних дій. І те намагнічення одно по однім утратили свою силу. Останнім було — Валерія. І ось і воно зрадило. В той критичний момент, коли він упав перед нею на коліна, коли тримав її своїми руками, він почув, що в йому немає сили, котра б притягла до його Валерію — не фізично, руками, а душею, серцем — і руки його самі собою опустились.

Нікому й ні до чого непотрібний шматок заліза. На смітник його...

А дим усе плив і плив, назад і назад, і серце Підгаєвського щеміло тугою й жалем.

Ранком приїхав до Одеси. Пароплав, що ним він повинен був від'їхати, відходив увечері. У його був цілий день. Робити було нічого. Він побував коло моря, де колись купався, як їхав до брата. Там, як і тоді, було багато народу — в воді й на березі — й так само бухали хвилі в дерев'яну купальню. Не було тільки Бюклинського дідка, того борця супроти хвиль, і молодой красуні, що ходила боса по висковзаній хвилями полосі берега.

Підгаєвський подивився на море, на людей і вернувся до міста. Пообідав у ресторані і знов пішов блукати, куди дивились очі. Зайшов у порт.

У порту було шумно й людно. Димили пароплави, греміла естокада, метушилися вантажники.

Підгаєвський пройшов до молу. Став і дивився на море.

В далені, на синьому просторі, білили вітрила парусників і тяглись смугами дими за пароплавами. Один наближався до порту. Підгаєвський сів на чавунний стовб і стежив за ним. Ось він обігнув кінець молу й повернув до пристані. Звичайний пароплав. Але що таке: на йому чорна короґва.

Цього Підгаєвському ніколи не доводилось бачити і він запитав якогось золоторотця, що поблизу удив бичків, що то означає.

— А це означає, що на тому судні мертвець, — відповів той. — Мертве тіло, значить, везе. І його без санітарного огляду не допустять пристати до берега.

Підгаєвський приглянувся до пароплава і йому здалось, що й справді він не такий, як всі, що дійсно йому з його чорною короґвою не місце серед розквітчаних білими короґвами інших пароплавів.

Пароплав наближався тихо-тихо і спинився. Стояв самотний і сумний. На йому гойдалась чорна короґва. Бо на йому був мертвець. І Підгаєвському уявилося, що той пароплав у порту — то він між людьми. Що в йому таїться мертвець. Тільки з пароплава мерця візьмуть, а з його хто й яким чином може зняти того мерця?..

Глянув ще раз на море. Воно було ясне й просторе, як завжди. По йому слались зелено-сині полоси шовку, а праворуч, під берегом, блищав білий маяк. Немає ні тому морю, ні маякові діла ні до Підгаєвського, ні до чорної короґви: у їх своє життя, у їх своє призначення.

Підгаєвський повернувся й пішов геть.

— Телеграми! Екстренні телеграми... вигукували в порту хлопчики, размахуючи в повітрі різноколірними папірцями. Війна з Австрією й Германією,

Підгаєвський без зацікавлення купив телеграму й став її читати.
— „Божою милостю, ми, Микола другий, імператор і самодержець всеросійський... й инше, й инше.

Об'являєм всім вірним нашим підданним... Австрія... перешла у збройний напад. Германія, всупереч нашим надіям на вікове добре сусідство... несподівано об'явила Росії війну“...

— Ага, догрались,— подумав Підгаєвський і, не дочитуючи маніфеста до кінця, зібгав і засунув його в кешеню.— Ну що ж, нехай воюють... Нехай воюють...— уперто думав він.— Мене це не обходить.

Підіймався по безкінечних кам'яних східцях угору, похнюплений і згорблений, сухий, немов торішній стрючок редьки.

XXIX

Ніч була надзвичайно тиха й зоряна. Пароплав вийшов з порту і взяв од маяка свій румб. Пасажири з чардака посходили до кают і готувались до спочинку. На горі зосталось тільки кілька чоловіка. Між ними був і Підгаєвський.

Він стояв, держучись руками за поручні, і стежив за тим, як мінялись на маяку огні: білий... червоний... білий... червоний... Нічого не думав, бо був до краю стомлений. Тільки дивлючись на зміну огнів, несвідомо й безгучно говорив:

— Білий, червоний... білий... червоний...

Він не помітив, як підійшов і став майже поруч з ним якийсь пасажир. Був він хорошото зросту, стрімкий і лагідний в рухах, у білому літньому одязі й білому солом'яному брилі.

Вони стояли довго мовчки. Нарешті невідомий, немов сам про себе, мовив:

— Так: біле й червоне... біле й червоне... День і ніч... Мир і війна... Життя і смерть.

Підгаєвському здалось, що хтось формулює його власні думки, і він зробив рух до сусіда. Той на момент одірвав очі від маяка, глянув на Підгаєвського і знов повернувся до берега. Там, тепер уже в далені, світляними низками визначались на горі вулиці міста, а над усім містом стояло фантастичне сине-фосфоричне сяєво. Немов ореол якийсь.

— Так,— промовив згодом невідомий.— Ще вчора був мир, кожен робив свою звичайну працю, спокійно планував своє життя. Ще вчора серце народів билось звичайним робочим темпом. А сьогодні, що твориться сьогодні?... Жах...

Невідомий мов ждав слова від Підгаєвського, і той спитав:

— Вибачте, ви боїтесь війни?

— Я її ненавижу.

Хвилина — друга промайнула в мовчанні. Маяк повільно, але механічно-розмірено, давав свої сигнали: біле... червоне... біле... червоне...

— Я її ненавижу,— повторив невідомий,— як тільки можна ненавидіти найбільше зло на землі. Каїн — нехай це буде просто легенда — пролив уперше кров людини й за це проклято ім'я його на віки. Він убив тільки одного свого брата. А тепер, що буде тепер? Пролито буде кров мільйонів братів. Сонце заходитиме в червоному тумані. То паруватиме кров людська. І з-за чого?..

Невідомий озирнувся. Коло їх не було нікого.

— З-за того,— продовжував він,— що комусь, якимся капіталістам, потрібні якісь там сирійські чи які инші ринки, що якимся

ідіотам, мов той кілок у голові, стремить Костянтинополь. Жах, один жах...

Підгаєвський слухав сусіда й не міг увійти у стрій думок його. Війна, і все інше, були далеко від його.

— Чого іншого ви могли ждати від людей? — байдуже спитав він.

— Чого іншого?.. Від людей?.. Що ви кажете?.. вжахнувся він. — А хіба не люди були: Будда, Сократ, Христос? Хіба не утворили вони науки любови вселюдської й братерства всесвітнього?

— Усе мана й химери, — похмуро кинув Підгаєвський.

— Ні, не мана й не химери. Дати хліб голодному, зодягти й зогріти у ніч і слоту викинутого на вулицю сироту, не мана й химери. Не мана й химери було б, коли б знайшовся голос, що сказав би отим Вільгельмам, Францам-Йосипам і нашим Миколам: „На місце, невігласи. Вложіть меч у піхви“...

— Хто ж би по вашому міг це сказати?

— Жінщина: мати, жінка, сестра, дочка.

— Химери...

— А по вашому?

— По мойому — ніхто. Міг би сказати своє рішуче слово нарід, власне — пролетаріят всесвітній, але далеко йому до того, щоб говорити подібні слова. Недоріка ще він.

— Я не вірю в народ: в йому сидить звір.

Підгаєвський нічого не відповів.

— Я вірю в людину, як добре начало, і в наш вік носієм того начала є жінка, — продовжив незнайомий.

Підгаєвський зітхнув.

— Не всі хвороби, — сказав він, — гоються делікатними ліками. Іноді за ліки йде огонь і залізо.

— Так: огонь і залізо, — повторив невідомий, — як прокляття, як останній гнів життя. Але скільки страждання несе з собою той гнів. Дивіться. Бачите над землею оте сине проміння?

Він показав туди, де далеко залишилось на березі місто з своїми уже млистими огнями.

— То проміння страждання. Земля, уся Європа, скоро обернеться в одну криваву рану і блажен, хто в цю страшну добу, у ці криваві дні, зуміє зберегти в собі начала гуманности й зосередити свій розум на маяку вічної правди.

Підгаєвський подивився на свого бесідника. Ті слова про сине проміння страждання... Хотів пригадати, де й коли він чув їх, і не міг. Нарешті згадав: щоденник Валерії...

— Вибачте, — сказав він, — як ваше прізвище?

Незнайомий оглянув Підгаєвського, мов що зважуючи, й сказав:

— Семиградський Борис. А ваше?

— Підгаєвський Харитон.

Вони подали один одному руку й обидва в той момент згадали про Валерію, але нічого не сказали. І обом їм разом здалось, що говорити їм далі нічого. Вони побажали один одному на добра - ніч і розійшлись по каютах.

— Женофоб — думав Підгаєвський, лежачи на ліжку, — а в основу етики кладе жінку? І йому пригадалися сторінки щоденника Валерієного, що на їх розповідала вона про Бориса. І серце його щеміло, мов роз'ярена рана:

— Ось і цей закохався був у Валерії.

XXX

Теплий ясний ранок перейшов у золотий день.

У Підгаєвського ще віддавався в ушах шум води під пароплавром, коли він сів на прольотку й поїхав по обсаженій бульварами прямій вулиці від пристани до міста. На пристани у натовпі мигцем набіг очима на зустрічний погляд Семиградського, але удав, що не бачить його. Було важко й неприємно зустрітись з ним після нічної розмови.

Прольотка повагом піднімалась угору, а потім привернула до парку й зупинилась.

— Що таке?

— Маніфестація. Війна... Архирей, губернатор...— сказав візник і зняв бриля.

Дійсно назустріч згори йшла маніфестація. Вона заняла всю вулицю. На сонці блищали золотом металічні охрести й ікони, червоніли й зеленіли, поблискуючи позументами, ризи духовенства, маячили якісь плакати й золотилась курява над головами маніфестантів. Співав церковний хор і важко віддавався у повітрі мішаний ритм ходи кілька сот людей.

Підгаєвський услід за візником зняв бриля й став на підніжку прольотки. Дивився на маніфестантів.

На чолі йшло духовенство з архиреем. Он блищить його золота мітра. Он майнув покошений назад лоб Голіафа—протодіякона... За духовенством виступає високий, від голови до ніг налитий салом, губернатор. З ними увесь чиновницький Олімп. Он майнула лисина й розвиваються вуси „біса полуденного“. Он біліють генеральські баки управителя казенної палати...

А за знаттю суне дрібнота всяка. Між нею й Подоба. Несе він свою рудаву бороду поважно і врочисто і виступає ніби жрець асирійський. Коло його маячить прапор „Союза русского народа“.

Далі йшов „народ“: діди, баби й дівчора—різношерстні й різноманітні, мов уведений у потік каламутний товчок у день базарний.

Підгаєвський стояв і дивився. Маніфестація спускалась вниз, і вже ледве можна було розібрати слова „Побе-еди бла-о-ер-ному ім-пе-ра-тору...“ І чомусь Підгаєвському здалось, що вони йдуть отуди вниз і вниз і назад не вертаються. В очах маячили червоні плями риз і уявлялось, що й на пісних зубах архирея й масних губернатора—червоніє кров.

„Хочеться мабуть і Вавилі сердешному посмакувати німецької кривавиці во славу царя-батюшки“—подумав він, коли прольотка рушила з місця.

Добравшись до квартири, Підгаєвський не розпакував річей, немов спинився тимчасово на якій станції й збирається їхати далі. Поблукав по кімнатах і ліг на ліжко. Довго лежав із заплющеними очима, а тоді встав, зібрався й пішов до банку.

Зайшов до ощадної каси й забрав усі гроші, що мались на його рахунку. Потім пройшов до головної зали.

Вона була, як завжди, повна диму. Обличчя людські в їй здавались сірими й неживими, немов то були не люди, а тіні їх.

Підгаєвський глянув на своє місце. Там сиділа якась ще молода людина, з довгою шиєю й підсліпуватими очима.

— А, Харитон Осипович...—запобігливо привітався старший контрольор, Дубровний, несвідомо переводячи очі на довгошийного

замісника Підгаєвського, свого небожа.— Що так рано?.. Ще ж ваш відпуск не скінчився. Чи може вам треба вступати до війська?..

Підгаєвський уперше подумав, що дійсно йому, прапорщиківі запасу, мабуть належить іти до війська, але сказав:

— Ні, я так.

— То ще відпочинете... А тут без вас усього було. Маркіян Юліанович...

В ту мить у вхідних дверях показався управитель. Він вертався з маніфестації.

— Ось і він,— пошепки додав Дубровний.— Ну, та ми опісля поговоримо.

Підгаєвський стояв і дивився, як, неначе ні на кого не дивлячись і все бачучи, танцюристою ходою манекена наближався до своїх дверей, обходячи публіку „біс полуденний“. Він знав, що „біс“ усе бачить, і чув, як електрична іскра пробігла по службовцях. Але йому було байдуже.

Він попрощався з Дубровним і пішов до виходу. На східцях його наздогнав кур'єр:

— Маркіян Юліанович вас просить до себе.

Підгаєвський сліпими очима подивився на кур'єра, постояв одну мить на місці й повернув назад.

„Біс полуденний“ стояв за своїм столом, спершись на його руками й спустивши вуса собі на груди. З під них виблискували ордена, що він одяг їх для маніфестації.

— Здрастуйте,— сказав він перший, не сідаючи й не протягаючи руки Підгаєвському.— Я покликав вас, щоб поговорити з вами. Зараз постають такі події, що ми повинні бути до всього готові. Певен, що з божою допомогою ми переможемо ворога, але тільки тоді, коли віддамо всі свої сили на захист держави нашої. Банк, як державна установа, повинен в цей час чесно виконати свої завдання...

Він зупинився й нервово моргнув вусом, показавши кінці жовтих гнилих зубів.

— І він свої завдання й обов'язки виконає. Я в цьому певен. Між моїми службовцями не знайдеться людей, що не виконали б присяги государеві імператорові повністю. Але річ ось у чому.— „Біс“ стрільнув оком у Підгаєвського.

— Ви вже певно знаєте, що у вашу відсутність у вас був трус. Забрано там у вас якусь нелегальщину й револьвер. І взагалі виявлено вашу неблагонадійність. Неблагонадійним серед службовців державного банку місця нема. Тим паче в такий час. І тому я пропоную вам, способом, який ви знайдете для себе більше зручним, залишити службу в банку. Ваш відпуск ще не скінчився, це для вас краще. Я не хочу ображати його високопревосходительства Павла Івановича, що рекомендував вас мені, і тому не звільняю вас, а раджу самому знайти для себе вихід.

— Дякую,— сказав Підгаєвський.— Вихід уже знайдено.

— Тим краще для вас.

Підгаєвський мовчки подивився на „біса“, осміхнувся й поволі пішов з кабінету.

— Прощайте,— сказав на порозі.

— Прощайте.

„Ну ось і тут усе скінчено“ — подумав Підгаєвський, виходячи з банку.

Він почував себе листом, що зів'яв і зсох на дереві життя, й без жалю й без болю одвалюється од вітки.

З банку Підгаєвський пішов на пошту й перевів на ім'я Валерії всі свої гроші: тисячу сто сімнадцять карбованців. Не хотів переказувати через банк: там усі знали, що Валерія кинула його.

З пошти пішов на вокзал. Довго ходив по перону, поглядаючи у степ, чи не покажеться здалека дим паротягу. Спитав, коли прийде потяг.

— У вісім годин, двадцять хвилин вечора.

— Нескоро.

— Так, через шість годин.

З вокзалу зайшов до кладовища. Довго сидів на порослій мохом плиті якоїсь „раби божої Анни“ й сліпо дивився перед себе, мов ждучи чогось.

Сонце почало наближатись до обрію. Глянув на його й неначе побачив уперше в житті його байдуже-прекрасний червоний лик. Схвилювано подумав, що воно скоро зайде, а він ще всього, що треба, не зробив.

Підвівся й пішов додому.

XXXI

Вернувшись додому, Підгаєвський розпакував один з чемоданів і добув з його свій рукопис і Валеріїн щоденник. Подержав їх у руках, неначе зважуючи значність того, що в їх написано, й підійшов до груби. Відчинив дверці, дістав сірників і присівши карачки, зірвав першого листа з більшого зшитку. Підпалив його й дивився, як огонь глитає, літеру за літерою, напис: Проблеми вічності. Потім рвонув кілька листів, зібгав їх і кинув на огонь зверху.

Гірко усміхнувся:

— Вічність... Що таке вічність? То тільки шматок паперу на огні. Он він обертається в попіл і летить у димар...

Помалу спалив увесь свій рукопис і взявся за Валеріїн. На мить був спинився, а потім зібгав його разом увесь і кинув на огонь.

Коли догоріли останні листки, одійшов од печи, знесилений і пригнічений.

— Всьому кінець. Ніхто більше не прочитає божевільної байдужі нікчемної бактерії про те, чого немає й бути не може...

Упав на крісло, підпер голову рукою й сидів нерухомий годину. Потім підвівся, підійшов до столу, запалив світло й добувши з шухляди папір і конверт, почав писати листа, чуючи на руці дотик бритви, що наткнувся на неї в столі.

Він списав один лист, перечитав його й подер на дрібні шматки. Взявся за другий.

„Перед лицем смерті — писав він — не хочу й не можу дурити ні себе, ні кого-небудь іншого, а тим більше тебе, моя єдина й незрівняна Валеріє. Шляхи мого життя зішлись так, що мені нікуди йти далі і я тверезим розумом роблю сам собі присуд: „Ти повинен умерти. Це є краще, що мається в твоєму розпорядженні“. І я умру.

Але виходячи з життя, я не можу не зробити для тебе і тільки для тебе, пояснень моїх останніх вчинків. Хочу, щоб ти зрозуміла мене. Тільки ти. До інших мені байдуже.

Знай, що я любив тебе вірно й незмінно до останньої хвилини життя мого й ніколи не почував проти тебе зла. Ти була й осталася

для мене без тіни й плями, як те сонце праведне, що сьогодні я бачив його в - останнє. І ніколи не подумай, що ти стала причиною моєї смерті. Смерть сиділа вже в душі моїй тоді, коли я ще тільки вперше побачив тебе. Смерть тягла мої руки до паперу й нашіптувала мені мої „Проблеми вічності“ в перші незабутні місяці спільного життя нашого. Я глянув у вічність — і побачив там смерть. А що погнало тебе від мене до Криму й віддало до рук Анатолія, як не те, що твоя жива душа побачила, що я мертвий. Так, я був давно мертвий, ще тоді, коли зневірився в ідеалах юності моєї. Знай це й не журись тим, що я одійшов у небуття.

Не приймай за посмертну помсту того, що я переслав тобі мої заощадження. Приймай їх і Анатоль нехай прийме просто й одверто, як мою дань останню життю, все таки прекрасному й всевладному.

Благословляю твоє материнство. Нехай у йому святиться вічна таємниця й принада життя людського.

Прощай“.

Підгаєвський, не перечитуючи, запечатав листа в конверт, написав адресу й наліпив марку. Потім вийшов з дому, одніс і кинув листа до поштової скриньки.

Вернувся назад, боячись з ким-небудь зустрітись.

Дома Підгаєвський глянув на годинника. Було пів на дев'яту.

— Пізно. Потяг уже прийшов,— подумав він, і в його уяві з жахливою принадою блиснув жаданий момент, картина,— як паротяг набігає колесом на його шию:

— Раз.

І по всьому.

— Ну, що ж! Усе одно.

Він сів до столу, добув з шухляди бритву, розгорнув її й закріпив ноги між тумбами, щоб сидіти рівно. Тоді повільно звів руку, спинився на момент і раптом полоснув себе лезом по шиї од лівого вуха.

— Ну, от і гаразд,— говорив він у думці, злягаючи головою на стіл.— Ну, от і все... й нічого...

Кров текла на руки й на стіл, а в очах замерехтіли золоті плями.

— Одним... більше... Одним... менше...

Т. ОСЬМАЧКА

ДАНТЕ

Свою любов, голубку швидкокрилу,
давно я випустив на білий світ,
аби вона будила сонце в морі,
воркуючи ім'я лиш Беатріче.
І сонце йшло, вело зелені ріки
на повіді блакитнім за собою:
шуміли ріки і гриміло сонце
великим світом у небесну браму:
Беатріче!

Сади моя голубка пролітала,
коли вони тривожно процвітали...
З садів моя голубка вилітала —
летіла низько важко над землею,
бо квітування всі сади вронили
на крила ніжні, крила невеликі.
Упала сивою моя голубка
з ваги тієї в чужину далеку;
на вітер розкриває крила,
ворушить дзьобом чорним од гарячки:
Беатріче!

І вітер знявся в небеса понурі;
Із дерева нічного золотого
в безодню тиху листя обірвав;
воно на землю кожну ніч злітає
аж міддю жовтою летючи прокипа
та й засипа мою любов єдину
і слово найдорожче, найсвятіше:
Беатріче!

Нехай же доля засипає скарб мій —
найпершая травинка, що на гробі
весною проросте, — найпершим дзвоном
прокаже радісно назустріч ранку:
Беатріче!

Із гробу вилетить тоді голубка
й віки пролине із тим словом вічним,
як древній птах із віткою маслини,
та звістку кине людові живому,
що серце Дантове все ним же повне
До страшного суда єдиним словом:
Беатріче!

Але Італія, що очі власні
закрила копитом ворожих коней,
немов повіками з товстої міді,
а давню мудрість горду і вельможну
держить у щелепах своїх побитих
і на зубах сусідського собаки
криваво із подвір'я показала —
Італія ще слова не мовляла:
Беатріче!

Якби оганьблений її народ
заграв у судні сурми по-над Тибром...
і викинув списи із чорних замків,
як перший півень проспівав;
І щоб списи гули залізною стіною
кругом Італії мов бір альпійський —
як другий півень проспівав;
якби з чужинцями і рідне панство
за стінами із вітром голосило,
як чистий ранок сонцем прошумить —
тоді б Італія сказала слово:
Беатріче!

І в цьому слові б упізнала
себе моя прекрасная країна
і муками тяжкими не вражала б
свого поета, гордого вигнанця,
Італія моя!